

Haszonelvűség és mérés, avagy megmérni a mérhetetlent^[1]

Kelemen Katalin: egyetemi docens, ELTE ÁJK Közgazdaságtan és Statisztika Tanszék
(kelemenk@ajk.elte.hu)

Absztrakt: A közgazdaságtan utilitarista cselekvője helyzetének optimalizálása során összeveti lehetőségeit és kiválasztja a legjobb eredménnyel kecsegtetőt. A döntéshez értékelnie kell a lehetséges kimeneteket. Az alábbiakban azt vizsgálom, hogy a különböző utilitarista modellek (boldogság-, preferencia-, és pénzürték utilitarizmus) az értékelés milyen módját alkalmazzák, illetve ezekből milyen problémák következnek.

Kulcsszavak: többféle utilitarizmus, emberi jogok, preferencia-autonómia, korlátozott választási lehetőség, egyetlen közös mérce, beágyazottság

Abstract: The utilitarian during the optimization of their economic activity, compares the options and elects the one promising the most efficiency. To make a decision, they have to understand the possible outcomes. In the following, I examine how different utilitarian models (happiness-, preference-, monetary value utilitarianism) apply different assessments, and what problems occur with these.

Keywords: multifarious utilitarianism, human rights, preference-autonomy, restricted choices, single common standard, social embeddedness

BEVEZETÉS

A minap egy budapesti pékség-kávézó falán láttam kitéve szavazásra azt a kérdést, hogy „megölnél-e egy embert, ha azzal másik ötöt megmentesz?” A kávéra betérők az igen vagy nem válaszok mellé húzhattak egy strigulát. A budapesti Katona József Színházban olyan nagy sikerrel fut a hasonló problémát is boncoló Terror című darab^[2], hogy szinte lehetetlen rá jegyet kapni. A darab végén a nézőknek arról kell szavazni, hogy vajon bűnös-e az a pilóta, aki a parancs ellenére lelövi

[1] Írásom rövidebb váza elhangzott 2015. április 24-én „A gazdaság számokban – Egyetemi ideák vagy megmért valóság” című, az ELTE ÁJK Közgazdaságtan és Statisztika Tanszék és a Szegedi Tudományegyetem Gazdaságtudományi Karának Statisztikai és Demográfiai Tanszékének közös konferenciáján.

[2] <http://katonajozsefszinhaz.hu/eloadasok/bemutatok/42607-terror-sp-730039801> Letöltés ideje: 2017. 04. 16.

a terroristák által megszállt utasszállítót, megölve a fedélzetén 164 ártatlan embert is, de így megmentve a terroristák által megcélzott stadion hetvenezer, szintén ártatlan nézőjét. Az előadáshoz kapcsolódó weboldalon^[3] egy térképen is figyelemmel lehet kísérni, hogy a világ különböző városaiban előadva e darabot, a nézők milyen arányban döntöttek a bűnös vagy az ártatlan ítélet mellett.

Ezt az erkölcsi dilemmát a morálfilozófusok az elszabadult villamos híres tanmeséjével szokták illusztrálni. (Thomson, 1985; Sandel, 2012) Egy elszabadult, fék nélküli villamos vezetőjeként kell eldönteni, hogy a síneken dolgozó öt munkás életét megmentjük-e azzal, hogy egy mellékvágányra irányítva a villamost, csak egy embert ütünk el. Azaz, helyes-e feláldozni egy ember életét, hogy megmentünk ötöt? A legtöbbször, mint ahogy a szavazók többsége szerint is, helyes. Rettenetes megölni egy embert, de ötöt még rosszabb lenne.

Döntéseink során gyakran kell szembenéznünk morális dilemmákkal. Az alábbiakban azt vizsgálom, hogy az elméleti közgazdaságtan hogyan viszonyul a morális ítéletekhez, milyen módon hasonlít össze két kimenetelt, illetve választ közülük. Látni fogjuk, hogy az utilitarista kalkulussal, a költségek és hasznok összevetésével operáló közgazdaságtan is hasonló következtetésre jut, mint a nézők többsége, ami persze további kérdéseket vet fel.

A magát értékmentesnek nyilvánító mainstream közgazdaságtan morális szempontokat nem explicit módon tart érvényesnek, azok implicit módon húzódnak meg fogalmai, intézményei természetében. Azonban azok a szabályok, amelyek révén a gazdasági cselekvő optimalizálja a helyzetét, azok a szempontok, ami alapján értékkel, egyben morális koncepciót is jelentenek, amely meghatározza a cselekvés, a társadalmi együttműködés bizonyos típusait.

A metaökonómiai vizsgálódás tárgya a közgazdasági megismerés természete, a megismerés nyelve, az elemzések módszerei, az ezekben nyíltan vagy kevésbé nyíltan meghúzódnó értékek elemzése (Zsolnai, 1987). A társadalmi folyamatokat leíró fogalmaink szükségszerűen összekapcsolódnak kulturális, gazdasági és történelmi előfeltételezésekkel. A társadalomtudományok nem azzal törekednek objektivitásra, ha megpróbálnak kizárni minden előfeltevést, hanem azzal, ha tudatosan reflektálnak arra, hogy ezen előfeltevések miként befolyásolják a megismerést (Weber, 1970; Fellner, 2011). Azaz tisztában kell lennünk a „valóság megragadására” szolgáló fogalmaink normatív érvényességével. A megértéshez, a viselkedés magyarázó értelmezéséhez az is hozzátartozik, hogy felismerjük a cselekvés(e)ink mögött meghúzódnó értékeket, illetve, hogy rámutassunk, ezek mely társadalomfilozófiai felfogáshoz, ha úgy tetszik, mely társadalmi eszményhez kapcsolhatók (Weber, 1970; Rawls, 1997). Ahogy Weber fogalmazta képletesen: „ha ezt az állásfoglalást választod, akkor ezt az istent szolgálod és megsérted ezt és ezt a többi...” (Weber, 1970, 151. old.).

[3] <http://terror.theater/> Letöltés ideje: 2017. 04. 16.

JÓLÉT, HATÉKONYSÁG, UTILITARIZMUS

A mainstream közgazdaságtan a módszertani individualizmus talaján áll, amely fikció szerint a társadalom független egyének halmaza, akik önállóan kitűzött céljaik elérésére töreksenek, a társadalmi rendszer pedig ezen cselekedetek összekapcsolódásaként értelmezhető. A közgazdaságtan tárgya a gazdálkodás, gazdálkodni pedig azért kell, mert eszközeink szűkösen állnak rendelkezésre, így azokat úgy kell felhasználnunk, hogy a lehető legtöbbet hozzuk ki belőlük. Azaz a közgazdaságtan az eszközök azon hatékony felhasználási módját keresi, amely révén a jólét maximuma állítható elő.

A gazdasági cselekvők utilitarista szemlélete több mint 200 éves hagyomány a közgazdaságtanban, amelyet az a feltételezés legitimál, hogy az egyéni hasznok motívuma, az egyéni érdek követése piaci körülmények között a jólét maximumát, a gazdálkodás leghatékonyabb módját teremti meg. (Gondoljunk a klasszikus paradigma emblemikus képviselőjére, Adam Smith „láthatatlan kezére”^[4], azaz, az önértékük által motivált egyéni cselekvések a piaci integráció révén megvalósuló együttműködés, tevékenységcsere során akaratlanul is becsatornázódnak a közjónak.^[5])

A gazdasági cselekvő - saját helyzetét optimalizálendő - méri, összehasonlítja a lehetséges alternatívákat, kalkulál, és választ, döntésével a legjobb eredményt célozva.

Az azonban már változó, hogy a különböző korszakok elméletei milyen módon teszik összehasonlíthatóvá a gazdasági szereplő lehetséges választásait, vagy másképp, mi alapján próbálják meghatározni a legjobb kimenetelt, avagy a jólétet, így többféle utilitarizmusról beszélhetünk (Málik, 2013).

[4] Noha a közgazdaságtan alapvetően elfogadja a piaci integrációt, mint leghatékonyabbat, széles irodalom foglalkozik azzal, hogy hogyan válik a láthatatlan kéz láthatatlan ököllé, a piac hol vall kudarcot (hatékonyságvesztést), illetve, hogy az államnak hogyan kell(ene) a piaci kudarcok ellen fellépni. A piaci kudarcok ellen fellépő állam beavatkozása azonban szintén gyakran jár hatékonyságvesztéssel (pl. lyukas vödör).

[5] Smith nemcsak az önérték által táplált szabadpiac apostola, hanem azt is meg akarta érteni, hogy az emberek morálját kialakító mechanizmusok hogyan vezetnek el egy harmonikus társadalomhoz. Az erkölcsi érzelmek elméletében ír le Smith először egy láthatatlan kéz mechanizmust, amely szerint az együttműködés során, a szabad emberek folyamatos párbeszéde révén alakulnak ki az együttműködés szabályai (Fazekas, 2016). A kapitalizmus, a szabad, horizontális kapcsolatban álló emberek kooperációs kényszerével, Smith és Hume szerint is az üdvös hajlamokat serkenti, a károsakat elfojtja. A kiszámíthatóság, az udvarias finom modor, a pallérozottság, a szelíd kereskedelem mind az egyének, mind a köznek előnyös (Hirschman, 1998).

KLASSZIKUS, VAGY PSZICHOLÓGIAI VAGY BOLDOGSÁG UTILITARIZMUS^[6]

A klasszikus utilitarizmus már a XVIII. században összekapcsolja a hasznosság fogalmát a jó és rossz fogalmával.^[7] Az utilitarizmus atyja, az angol Jeremy Bentham a hasznosság princípiumára építi koncepcióját. Nézete szerint, a hasznosság visszavezethető „az emberi természet két szuverén urához” a fájdalomhoz és az élvezethez, ami egyben a jó és a rossz „objektív fogódzó”-ja lesz. Azaz egy cselekvés akkor helyes és hasznos, ha boldogságnövelő, helytelen, ha fájdalomnövelő. A kell, az erkölcsi kötelezettségek, a társadalmi normák világa így a hasznossági elvből levezethető, a magánélet (egyéni döntések) illetve a kormányzás (közösségi választások) célja csakis az olyan szabályok kialakítása lehet, amivel maximalizálható az egyén illetve a közösség^[8] boldogsága^[9]: „A lehető legnagyobb jólét a legtöbb ember számára.”^[10]

Bentham szerint a hasznossági elvből kilépni lehetetlen, aki szembezáll vele, azzal azt mondja, hogy nem hasznos a hasznossági elv. Nézete szerint minden más elv arról szól, hogy valaki tévedhetetlen bírása akar lenni annak, mi a jó és rossz, ez pedig veszélyes, ez a szubjektív önkény, a zsarnokság lehetőségét rejtje magában (Bentham, 1977; Ludassy, 1977).

A klasszikus utilitarizmus lényegét három pontban lehet összefoglalni (Krémer, 2004, 83):

- a cselekvések kizárólag következményeik alapján minősülnek jónak, vagy rossznak.
- a következmények mérlegelésénél egyedül az okozott boldogság vagy boldogtalanság mértéke számít.
- a következmények kalkulálásakor senkinek a boldogsága nem számít fontosabbnak a másikénál. Minden ember jóléte egyenlő mértékben fontos.

Pszichológiai vagy klasszikus, vagy boldogság-utilitarizmus, tehát valamilyen pozitív mentális állapotot – nevezzük boldogságnak, örömmek – tekinti a jónak vagy az öncélnak. Azaz: X dolog jó, ha boldogságot okoz. Kérdés e mentális állapot mérhetősége (Gébert, 2012).

[6] Mindhárom kifejezés használatos az utilitarizmus legkorábbi változatára.

[7] Ez azért is érdekes, mert a XVIII. századot megelőzően az anyagi érdek követése, a pénzhajhászás a „főbűnök” közé tartozott. A XVIII. századra ez megváltozik, míg az utilitarizmusban, mint morális elméletben a hasznos egyenesen a jó színönimájává válik (Hirshman, 1998).

[8] A közt az egyesek összegződéséért értelmezik, így a közjó is az egyének jólétének összegződése.

[9] Igaz, már Mandeville (1996) leírja a XVIII. század elején, hogy például a betörő összességében gazdaságilag hasznos a társadalom számára, mert visszaforgatja a „cihából” a pénzt a gazdaságba, munkát ad rendőrnek, börtönőrnek, stb., s ezek az előnyök meghaladják a sértett kárát.

[10] Ludassy (1977, 845) szerint Bentham a híres „greatest happiness to the greatest number” formulát a radikális utilitarista J. Priestlytől vette át.

Az utilitarizmus első képviselői úgy vélték, hogy bármilyen vágy vagy kielégülés valamilyen mennyiségben létezik, így elvben kalibrálható, egy kardinális skálán mérhető.

Ennek Bentham-féle konkrét eszköze az ún. boldogságindex. Szerinte, miután a jólét összetett ismérv, annak erősségét „négy körülmény” határozza meg:

- az érzés intenzitása,
- az érzés tartóssága,
- a bekövetkezés bizonyossága,
- a bekövetkezés gyakorisága, rendszeressége.

Amennyiben társadalmi szinten mérünk, akkor nemcsak a cselekvő örömét kell kalkulálni, hanem figyelembe kell venni mindazok boldogságát, akikre a cselekvés kihat (Peart, 1995).

E gondolatmenet alapján tehát öt ember halála valószínűleg nagyobb mennyiségű fájdalom, mint egy emberé, bár azt is vegyük észre, hogy egy-egy ember halálával „keletkezett” fájdalom mennyisége eltérő lehet! Azaz helyes a mellékvágány felé irányítani a villamost.

EMBERI JOGOK

Az utilitarizmussal szembeni alapvető kritika, hogy nem tartja tiszteletben az emberi jogokat^[11]. Hol marad a mellékvágányon tartózkodó ember élethez való joga? Egy társadalomban a többség bármilyen embertelen dolgot megtehet? Akár kínozhat is? Ha a kínzással megszerzett információ sokaknak hasznos, akkor az elfogadható, az egyén jogai nem írják fölül a számításokat?

A klasszikus utilitarizmus még az alapvető szabadságjogokat is megengedi korlátozni vagy megsérteni, ha ezzel több (nagyobb mennyiségű) jót okoz, mint rosszat.

A XIX. században John Stuart Mill (1806-1873) próbálta összeegyeztetni az utilitarizmust az egyéni szabadságjogok tiszteletben tartásával. Mill abból indult ki, hogy az egyéni cselekvések függetlensége korlátlan mindaddig, amíg az nem érint másokat. Szerinte a hasznosságot nem konkrétan esetről esetre (cselekvés-utilitarizmus), hanem hosszú távon, mint egy mércét kell maximalizálni (szabály-utilitarizmus). Az egyéni szabadságjogok melletti kiállását haszonelvű megfontolásokra építi, egy szabály akkor helyes, ha javítja a közösség tagjainak jólétét hosszú távon. Márpedig a szabadságjogok tiszteletben tartása hosszú távon előnyös a társadalomnak, hisz megakadályozza, hogy a szokások, konvenciók dogmává merevedjenek és akadályozzák a haladást, aktivitásra és kreativitásra ösztönzi a társadalom tagjait, így növeli a közösség jólétét.

[11] Az emberi jogok, alapjogok, polgári szabadságjogok vagy az alapvető szabadságjogok kifejezéseket – az esetleges halvány értelmezési különbségek ellenére – dolgozatomban szinonimaként használom.

Kiinduló példánk, az elszabadult villamos esetében ez eltérő helyzetmegítélést és következtetést is jelenthet, hiszen érvelhetünk úgy, hogy egy olyan szabály, ami feláldozhatóvá tesz egyeseket a többség érdekében, nem hasznos a társadalomnak, azaz helytelen.

Mill számára az individualizmus az emberi lét lényege, hisz a konformitás megfosztja az embert a választástól, ami korlátozni fogja jólétét (Mill, 1980; Sandel, 2012; Málik, 2013). Mill elméletének „puhaságát” és esetlegességét tovább fokozza, hogy megkülönböztet magasabb és alacsonyabb rendű élvezeteket (Mill, 1980). Bentham egy cselekvés által kiváltott élvezet és fájdalom egydimenziós, mennyiségi mércéje mellé Mill egy nem definiált erkölcsi alapon álló minőségi kritériumot is beemel elméletébe.

PREFERENCIA UTILITARIZMUS

A XX. század elejére a közgazdaságtanban a klasszikus utilitarizmus helyét átveszi az úgynevezett preferencia-utilitarizmus, amely az egyéni preferenciák kielégítését helyezi a fókuszba. Azaz: X dolog jó, ha preferenciát elégít ki.

Fontos, hogy a kielégített preferencia és a boldogság nem azonos fogalmak. Itt csak a preferencia megvalósulásáról van szó, amely nem ugyan az, mint a megvalósítás felett érzett érzelem, vagy mentális állapot (Gébert, 2012). Azonban a klasszikus és a preferencia utilitarizmus mögött hasonló jó felfogás húzódik meg, hiszen többnyire azért preferáljuk az egyik helyzetet egy másikkal szemben, mert több jót várunk tőle (Málik, 2013).

A preferencia utilitarizmus képviselői szándékosan távol akarják tartani magukat az érzelmek meghatározhatatlan és nehezen mérhető területétől, csakúgy a normatív értékek világától, negligálják az etikai reflexiókat. A közgazdaságtan tárgyát a szűkös eszközök hatékony felhasználására redukálva mérnöki, természettudományos egzaktussággal írják le a gazdasági cselekvők döntési, optimalizálási algoritmusait. Értékmentesnek azonban csak azért tekinthetik magukat, mert implicite előfeltételezik a haszonelvűséget, mint pozitív erkölcsi döntést, mint a jóléthez vezető legitim utat (Pataki, 1998; Fekete, 1998). Vagy másképpen, a kinyilvánított preferencia elmélet nem azt bizonyítja, hogy a gazdasági cselekvők a hasznosságukat maximalizálják, hanem, hogy a döntéseikből megismerhető a hasznossági függvényük, feltételezve, hogy a hasznosság maximalizálása szerint választottak (Hüttl, 2003).

Feltételezik, hogy a cselekvők képesek saját preferenciáik felállítására, vagyis választani tudnak lehetséges helyzetek között. A preferencia-utilitarizmus ordinális hasznosságfogalommal dolgozik: a cselekvőnek nem kell tudnia kalibrálni a hasznosság nagyságát, csak azt kell tudnia, hogy egy állapot jobb-e, hasznosabb-e, mint a másik, de azt, hogy mennyivel, nem.

Erre az elméletre épül az elméleti közgazdaságtanban központi szerepet játszó (Vilfredo Pareto nevéhez fűződő) hatékonyság fogalom is, mi szerint a gazdaság optimális (hatékony, azaz maximális jólétet biztosító) állapotának feltétele, ha

már senki jólétét nem lehet anélkül javítani, hogy valaki másé ne rosszabbodna. Ez mindjárt módszert is ad optimális állapot eléréséhez, hiszen ha van olyan állapot, amely úgy javítana valakinek helyzetén, hogy senki másé nem rosszabbodna, akkor egy kevésbé jó állapotból elmozdulhatunk az optimális felé.

A pareto hatékonyság kritérium azonban nem ad útmutatást a tekintetben, hogy hogyan értékelendő valakinek a jobb helyzete, más rosszabb helyzetbe kerülése árán, azaz hogyan lehet növelni a társadalom jólétét például a jövedelmek (jölétek) redisztribúciója révén. Az interperszonális hasznossági viszonyokkal kapcsolatos állásfoglalás már értékválasztás.

Mindez elvezet a közösségi választások problémájáig is, azaz hogy az egyéni preferenciákat hogyan lehet társadalmi döntésekké átalakítani. Mint tudjuk, az eszményi mechanizmusok megtalálása várat magára.^[12]

PREFERENCIA-AUTONÓMIA

A preferencia-utilitarizmus szerint az emberek tudják, mi a jó nekik, és ezt preferenciarendszerük megfelelően tükrözi. A jólét maximalizálásának feltétele a szabadság, ami a preferencia-autonómiában testesül meg. Az egyéni szabadság, az önrendelkezés eszményének lényege, hogy az emberek szabadon vehessenek részt önkéntes cserékben, illetve az egyén választási szabadságát tiszteletben kell tartani.

Az autonómia^[13] a cselekvők lehetősége és képessége az életükkel kapcsolatos döntések meghozatalára (Raz, 1986). Lehetőség és képesség. Ez külső és belső feltétel is egyben. Az individuumok önrendelkezésén alapuló modern társadalomban a jogrend nem tehet különbséget az egyének autonómiára való képességének mértéke szerint. Az egyének formális egyenlőségén alapuló jogállam nem vitathatja az önrendelkezési jogot, ha a személy bizonyos fokú, relatív autonómiával^[14] rendelkezik.

A mainstream ökonómia racionális cselekvőjéről is feltételezzük, hogy kognitív képességei alkalmassá teszik a legjobb kimenetelhez vezető döntések meghozatalára.

[12] Csak némileg bonyolítja a helyzetet, ha figyelembe vesszük az elméleti közgazdaságtanban egyre nagyobb teret nyerő, a hagyományos közgazdaságtanból kiinduló, azt az emberi viselkedés differenciáltabb elemzésével kiegészítő ún. viselkedési közgazdaságtan (behavioral economics) által feltárt ismereteket is. Ebben már természetes, hogy az egyén nem magányos hős, hanem interakcióban van a többiekkel, hogy nem csak a szűken vett önérdeke motiválja cselekedeteiben, hanem a méltányosság is. Ekkor a társadalmi jóléti függvény kiegészül nemcsak a pénzbeli, hanem a „méltányossági kifizetésekkel” is, ami azonban önmagában nem oldja meg a mi mennyit is ér problémánkat (Rabin, 2007).

[13] Ellentéte a heteronóm, azaz a külső befolyás által vezérelt cselekvő.
[14] Az emberi méltósághoz való jogból vezetik le a jogászok a döntési képesség fogalmát, aminek elismerését a racionalitás bizonyos küszöbértékéhez kötik.

A lehetőségeket, azaz a külső feltételeket tekintve bizonyos körülmények között azonban csorbul az önkéntesség és a választási szabadság.^[15] Korlátozott választási lehetőség esetén a cselekvők nem szabadok, döntésük nem szabad elhatározásból születik, hanem kényszerből.

Korlátozott választási lehetőség több okból is adódhat:

- kisebbségi pozícióból (lásd fenn, az egyéni szabadságjogok korlátozása a többség által)
- az egyik szereplő erőfölénye esetén, (gondoljunk Don Corleone, a „keresztapa” visszautasíthatatlan ajánlatára (Sandel, 2012, 171))
- kiszolgáltatottság, szegénység miatt – a szükségét szenvedő ember nem szabad (például az uzsora a társadalom legszegényebb szegmensében a leggyakoribb)^[16]
- aszimmetrikus információ, avagy alulinformáltság esetében.

A főnti szituációkban a szereplők közötti egyetértés kevés, mivel egyetértés esetén is csorbulhat az önkéntesség! Egyrészt a beleegyezés lehet nyomás alatt, vagy kényszer hatására. De még az önkéntes beleegyezés is kevés, mert aszimmetrikus, vagy alulinformáltság esetén is létrejöhet az önkéntes beleegyezés. Ilyenkor az egyén nem tud(hat)ja, mi lenne a legjobb számára, amiből az következhet, hogy paternalista módon kell védeni érdekeit.^[17] Ezen implikáció persze nem egy további kérdést vet fel.

Már Smith-nél felvetődik a munkamegosztás során kialakuló egyenlőtlenségek és az abból adódó konfliktusok problémája. A munkamegosztás differenciálódása során az egyének elvesztik politikai és morális autonómiájukat, morális integritásukat azokkal szemben, akik meghatározzák a helyüket a szervezetben. Pedig ez az autonómia lenne a gazdaság hatékony működésének feltétele és nem utolsó sorban a kormányzati cselekvések politikai legitimitásának biztosítója. Röviden: hogy lehet a nem egyenlő helyzetben lévő emberek cselekvési szabadságát fenntartani? (Fekete, 1998)

A korlátozott választási lehetőségek leggyakrabban a társadalomban lévő egyenlőtlenségből fakadnak. De egyetlen társadalom sem teljesen egyenlő, így adódik a kérdés: Mekkora egyenlőtlenség mellett mondhatjuk még, hogy a döntések szabadok és nem kikényszerítettek? (Sandel, 2012).

[15] A külső és belső feltételek elválasztása sokszor nem is olyan könnyű. Jó példa erre a bajorországi „törpehajítási ügy”. Ebben egy szórakozóhely - forgalmuk fellendítése érdekében - kért engedélyt törpehajító-verseny rendezésére, ahol kis növésű embereket kellett volna minél messzebb dobni, természetesen azok beleegyezésével. A bíróság az engedélyt megtagadta arra hivatkozva, hogy a verseny sértené a kis növésű emberek emberi méltóságát (Filó, 2009, 107. old.).

[16] Kétszáz megkérdezett amerikai diák harminc százaléka akár valamelyik szervét is eladná a diákhitele miatt. Önkéntes veseeladó? Nem. Kényszerhelyzet. <https://www.mybanktracker.com/news/how-far-would-you-go-get-rid-your-student-debt-infographic> Letöltés ideje: 2017. június 12.

[17] A viselkedési közgazdaságtan válasza erre a kérdésre a „nudge”, azaz az „ösztökélés”. Azaz, hagyjuk meg a cselekvők választási szabadságát, de próbáljuk „jó irányba” befolyásolni a döntéseiket (Thaler-Sunstein, 2011).

PÉNZÉRTÉK UTILITARIZMUS

A heterogén javak széles körű összehasonlításra csak a közös mértékegységben kifejezhető ismérvek alkalmasak. A pénzürték utilitarizmusban ez a közös mértékegység a pénz lesz. Ekkor úgy kapjuk meg az összehasonlításra alkalmas kardinális skálát, hogy értéket rendelünk az egyes preferenciákhoz, nevezetesen, hogy az egyes preferenciák megvalósulásáért mennyit fizetnek az emberek, azaz a piacon kialakult árakon aggregálunk. A piaci ár előnye, hogy anélkül teszi összemérhetővé a más ismérvek alapján heterogén javakat, hogy a cselekvőktől közvetlenül kellene információt gyűjteni arról, milyen hasznosságot tulajdonítanak azoknak (Hüttl, 2003).

Kérdés, hogy mit is fejeznek ki az árak. A gazdaság piaci integrációja esetében a piacon folyó rendszeres cserék az árak arányában bonyolódnak le. Ha azt mondjuk, a cserearányok mögött az értékarányok húzódnak, nem jutottunk sokkal előbbre. (Az érték fogalmának sokféle meghatározása alakult ki a történelem során, a merkantilisták a cserében vélték felfedezni az érték keletkezését, míg a fiziokraták szerint a termelésben, de csak a mezőgazdaságban. A klasszikus paradigma már nem szorította az értékalkotó munkát csak az agrárium területére. A neoklasszikus iskola a gazdasági cselekvő szubjektív ítélete, a javak egyéni hasznossága alapján értelmezi az érték fogalmát. Ráadásul az értékelméletek mögött gyakran erőteljes politikai motivációk húzódtak meg.)

Az értékmentességre törekvő mainstream ökonómia az igazságos árak keresését meghagyná a közép-kornak. E felfogás szerint az árak esetében értelmetlen az igazságos-igazságtalan reláció, hisz azok nem valaki akaratóból, hanem a piaci szereplők marginális döntéseinek eredőjeként, azaz a piac személytelen mechanizmusa révén alakulnak ki, amire utólag nem lehet ráhúzni egy morális értelmezést. (Megjegyezzük, hogy miután a piaci elosztást legitimáló feltétel, nevezetesen, az esélyek egyenlősége soha nem teljesülhet maradéktalanul, már kevésbé tűnik feleslegesnek egy, az elosztásról szóló morális diskurzus.)

Az sem lényegtelen, hogy a piaci ár mennyiben a javak ismerve, és mennyiben függ az a vevő és az eladó helyzetétől. Ez újra visszavezet minket a szabadság, autonómia, önrendelkezés, önkéntességgel kapcsolatos kérdésekhez.

EGYETLEN KÖZÖS MÉRCE

Közhely, hogy az összetett (gazdasági) jelenségek kardinális mérhetősége, az értékek, az emberi javak közös, egyetlen mércével való mérése problematikus. Mérhető-e minden pénzben?^[18] Lehet-e forintosítani például az emberi életet,

[18] A közgazdaságtudomány vizsgálódásainak határai sem állandóak, míg például a hagyományos közgazdaságtan a cselekvők gazdasági rendszeren belüli döntéseit vizsgálja, addig az új intézményi közgazdaságtan követői elfogadják a mainstream ökonómia alaptéziseit, mi több, annak analitikus eszközeit (költség-haszon elemzés) használják vizsgálódásaik során, amelynek területét a gazdaságon

az egészséget, a szerveket, a szüzességet vagy akár a terhességet? A katonai szolgálatot, a haza védelmét? A tiszta levegőt? Mondhatjuk, hogy az emberi élet, vagy bizonyos „javak” beárazása morálisan elfogadhatatlan, de látnunk kell, a gyakorlatban ez sokszor mégis megtörténik, sőt szükség is van rá, hogy meghozhassunk bizonyos döntéseket.

Egyrészt gyakran alakul ki piaca olyan javaknak, amelyek morális értelemben talán nem lehetnének adás-vétel tárgyai:

Béranját például az USA-ban kb. 25-50 millió Ft-ért vehetünk, Ukrajnában vagy Romániában egy béranya piaci ára jóval alacsonyabb, már 3-5 millióért is találunk vállalkozót.^[19]

Nagy szórással rendelkeznek azok az összegek is, amelyekért fiatal lányok a szüzességüket értékesítik^[20], hogy egy másik példát, illetve a prostitúció egy speciális esetét említsük.

A megítélés heterogenitását jól tükrözi az is, hogy a példákban szereplő tevékenységek jogi szabályozása is eltérő az egyes országokban.

A biztosítások piacán, avagy a kártérítések esetében is találunk az egy főre eső GDP eltéréseit jóval meghaladó megítélésbeli különbségeket: A 2010-ben bekövetkezett vörösiszap katasztrófa egyik áldozatának családja 32 millió Ft-os kártérítést kapott, míg az ugyan azon évben történt kacsahajós baleset két magyar áldozatának családja 1680 millió Ft kártérítést.^{[21] [22]} (Épp ötvenkétszeresét.)

Másrészt problémás lehet azon gazdasági javakkal való kalkuláció is, amelyek nem kerülnek rendszeres piaci cserére.

Például egy háziasszony^[23] otthoni munkájának értékét a közgazdászok többféle módszerrel is kalkulálhatják. Egyfelől a feláldozott hasznok alapján, azaz mennyit keresne a munkapiacra, vagy másfelől az alapján, hogy mekkora költség lenne a szolgáltatásait beszerezni a piacon, azaz összeadhatjuk egy takarítónő, bébiszitter, stb. költségeit. De látnunk kell, jó néhány tényezőt nem könnyű számszerűsíteni, például hogy mérhető pénzben az a feláldozott haszn, hogy ha nem lennének a gyerekek mellett, avagy a bébiszitter költsége sem csak a kifizetett díjból áll.

Az egészségügy, az egészség-gazdaságtan területéről szintén jó néhány morális dilemmát felsorolhatnánk a költségek és bevételek értelmezésének nehézségeiről, így a szűkös erőforrások felhasználását illetően.

kívüli jelenségekre is kiterjesztik (pl. a családi kapcsolatok, érzelmek, a politikai aktivitás, vagy akár a jog közgazdasági elemzése).

[19] <http://www.hirado.hu/2015/01/24/viragoznak-a-gyerekgyarak/> Letöltés ideje: 2017. 04. 16.

[20] https://en.wikipedia.org/wiki/Virginity_auction Letöltés ideje: 2017. 04. 16.

<http://www.borsonline.hu/aktualis/buntudatot-okoz-az-eladott-szuzesseg/20805>

[21] <http://24.hu/kulfold/2012/05/10/17-millio-dollart-kapnak-a-halott-magyar-diakok-szulei/> Letöltés ideje: 2017. 04. 16.

[22] <http://www.blikk.hu/aktualis/veszhelyzet/32-millios-karteritest-kaptak-angyalka-1-szulei/jlq8g55> Letöltés ideje: 2017. 04. 16.

[23] Egy férj által végzett illetén tevékenységre, illetve szerepre egyelőre még szavunk sincs.

Illusztrációként néhány ismert példa a költségek vagy árak meghatározására, illetve meghatározhatatlanságára:

Az USA-ban az olajválság idején 10 mérfölddel korlátozták a sebességet (65-ről 55-re), aminek hatására kevesebb baleset következett be. A korlátozás visszavonása után újra megnőtt a halálos balesetek száma. Két amerikai közgazdász^[24] 2004-ben kiszámolta a magasabb sebesség nyereségét és veszteségét, és arra jutottak, hogy az amerikaiak egy emberéletet 1,5 millió dollárra becsülnék. Ennyi volt ugyanis a magasabb sebesség gazdasági haszna egy emberéletre vetítve, ahol a magasabb sebesség hasznát az azzal elérhető időnyereség és az átlagos órabér szorzataként értelmezték.

A csehországi Philip Morris elhíresült 2001-es tanulmányában a dohányzás hatásának költségvetési következményeit elemezve kiszámolták a tüdőrák okozta halál nyereségét, illetve a dohányzás csökkenésének költségeit (Sandel, 2012). „A cigaretta árának 10 százalékkal való megemlése azt eredményezné, hogy a kevesebb dohányzás miatt a dohányzó nyugdíjasok életkora öt éven belül egy-két évvel megnőne. Ez évi 170 millió dolláros többletnyugdíj kifizetésével járna.”^[25]

A sort végtelenségig folytathatnánk. Ha azonban elfogadjuk, hogy választásaink értékek mentén zajlanak és morális ítéletet hordoznak magukban, akkor nem spórolhatjuk meg értékeink explicit és tudatos értelmezését.

ÖSSZEGZÉS - INDIVIDUALIZMUS, BEÁGYAZOTTSÁG

Az utilitarizmus, mint morálfilozófia a viselkedés, a társadalmi együttműködés szabályait a hasznosság elvéből vezeti le. E szerint az a jó, az a helyes cselekvés, amely a legnagyobb boldogságot eredményezi az emberek összessége számára. E szimpatikusnak hangzó morális koncepció érvényességének azonban vannak korlátai, alkalmazása a gyakorlatban is cserben hagyhat minket, a „lehető legnagyobb boldogság” sajnos nem hull automatikusan az ölünkbe.

A cselekvések következményeinek értékeléséhez valahogy mérni kell(ene) a boldogság avagy a hasznosság mennyiségét. Ez mind a kardinális skálát (pszichológiai, pénzérték utilitarizmus) alkalmazó, mind az ordinális skálát (preferencia utilitarizmus) használó megközelítésnél problematikus. A boldogság, a hasznosság, a jólét fogalmának operacionalizálási nehézségeit az árak segítségével operáló pénzérték utilitarizmus sem oldja fel, mikor összemosza a nem mindig egykönnyen közös nevezőre hozható értékelési szempontok sokféleségét. Ha nem tudunk közös dimenzióban kalkulálni, a szabályunk hasznavehetetlenné válik, az értékelési szempontok közötti választás, vagy akár azok súlyozása viszont újabb morális döntést igényel(ne).

[24] Ashenfelter – Greenstone (2004) hivatkozva Sandel, 2012, 62. oldal.

[25] http://www.hetek.hu/hatter/200504/halalos_dohanybiznisz Letöltés ideje: 2017. 04. 16.

Mint láttuk, az emberi jogok, az egyéni preferenciák sem mindig egyeztethetők össze a kollektív döntésekkel.

A preferencia utilitarizmus nagyobb figyelmet fordít az egyének autonómiájára, értelmezésük szerint az egyének korlátaiból fakadóan nem megismerhető vagy megkonstruálható, hogy mi a jó vagy akár az igazságos, a jó/ igazságos társadalmat nem a kitzűzött cél teszi, hanem az, hogy a cselekvők szabadon választhatnak a lehetséges célok közül^[26]. Ez a szabadság a preferencia autonómiában nyilvánul meg, ami ezáltal egyben a jólét feltétele is. Valójában azonban itt is feltételezik, hogy az egyének preferenciái mögött a hasznosság húzódik meg, hisz a cselekvők kinyilvánított preferenciáiból vezetik le azok hasznossági függvényét.

Az utilitarista szemlélet korlátait sokan individualizmusában, a cselekvő alulszocializáltságában látják, ami negligálja azt – az individualizmuson túlmutató – kérdést, hogy egyik lény hogyan viszonyuljon a másikhoz. Ha a gazdasági cselekvő egyben erkölcsi lény is, akkor nem szakíthatjuk ki társadalmi kontextusából, azaz csak beágyazottan értelmezhető. Ekkor az egyén nem független, hanem különböző közösségek, hálózatok tagja, beágyazódik azon közösségekbe és azok történetébe, ahonnan identitása származik. Morális tudata a közösségben alakul ki, beágyazottságából fakad. Ekkor viszont az önként vállalt és az emberi lény mivoltából fakadó kötelezettségei – azaz, hogy ne korlátozzon másokat – mellett megjelennek azon speciális kötelezettségei is embertársai iránt, amelyek szolidaritásból, valahová tartozásból, a beágyazottságból fakadóak (Sandel, 2012, 260). De a beágyazottság fogalma se ad automatikus választ arra, hogy mi a helyes és helytelen, mit hogyan értékeljünk.

Így akár a közgazdaságtan hagyományai alapján individuálisan, akár beágyazottnak tételezzük a cselekvőt, úgy tűnik, nem dőlhetünk hátra és spórolhatjuk meg az igazságosság elveiről szóló diskurzust, hanem csak a kölcsönös tisztelet alapján folytatott párbeszéd és folyamatos konszenzus keresés révén határozhatjuk meg mércéinket, értelmezhetjük a jót és a rosszat, a méltányost és a méltánytalant, a tisztességest és a tisztességtelent (Sandel, 2012; Örkény, 1997).

[26] Ennek alternatíváját kívánják nyújtani a szerződés elméletekre alapozott igazságosság koncepciók.

IRODALOM

- Ashenfelter, O.–Greenstone, M. (2004) Using Mandated Speed Limits to Measure the Value of a Statistical Life. *Journal of Political Economy*, 112, 226-267
- Bentham J. (1777) [1789] Bevezetés az erkölcsök és a törvényhozás alapelveibe: I. és II. fejezet (A hasznosság princípiumáról, A hasznossággal ellentétben álló princípiumokról). In: *Brit moralisták a XVIII. században*. Gondolat, Budapest, 680-701
- Fazekas Károly (2016) Tisztesség, empátia, közgazdaságtan *Közgazdasági Szemle*, 63, 10, 1120-1141
- Fekete László (1998) Adam Smith Nemzetek gazdagsága és a felvilágosodás filozófiája. *Replika*, 31-32, 121-135
- Fellner Ákos (2011) Az objektivitás és értékmentesség eszméje Max Weber tudományfilozófiájában. www.metropolitan.hu/menuefiles/Max_Weber_TM_2011_05_11.ppt Letöltés ideje: 2017. július 2.
- Filó Mihály (2009) *Az eutanázia a büntetőjogi gondolkodásban*. ELTE Eötvös Kiadó Budapest
- Gébert Judit (2012) A jólét mérésének elméleti alapjai és problémái. In: Bajmócy Zoltán–Lengyel Imre–Málovics György (szerk.): *Regionális innovációs képesség, versenyképesség és fenntarthatóság*. JATEPress, Szeged, 303-317
- Hausmann, D. M.–McPherson, M. S. (1997) *Economic analysis and moral philosophy*. Cambridge University Press, Cambridge
- Hirschman, A. O. (1998) *Az érdekek és a szenvedélyek*. Józsvöveg, Budapest
- Hüttl Antónia (2003) A gazdasági mérés történetéről. *Közgazdasági Szemle*, 50, 2, 164-182
- Krémer Sándor (2004) *Etikai alapvetés*. Jatepress, Szeged.
- Ludassy Mária (1977) 1688-1789: Az angol morálfilozófia száz éve. In: *Brit moralisták a XVIII. században*. Gondolat, Budapest, 776-853
- Mandeville, B. (1996) A méhek meséje. Kossuth, Budapest
- Málík József Zoltán (2013) Az utilitarizmus négy különböző paradigmájáról. *Jog-Állam-Politika*, 2013/03, 3-17
- Mill, John Stuart (1980) *A szabadságról. Haszonelvűség*. Magyar Helikon, Budapest
- Örkény Antal (1997) *Hétköznapi igazsága*. Új Mandátum, Budapest
- Pataki György (1998) Etika és közgazdaságtan. *Replika*, 31-32, 121-135
- Peart, S. J. (1995) Measurement in utility calculations. The utilitarian perspective. In: Rima, I. H. (szerk.): *A Measurement, Quantification and Economic Analysis*. Routledge, London, New York
- Rabin, Matthew (2007) *Pszichológia és közgazdaságtan*. Alinea-Rajk László Szakkollégium, Budapest
- Rawls, J. (1997) *Az igazságosság elmélete*. Osiris, Budapest
- Raz, J. (1986) *The Morality of Freedom*. Oxford University Press, Oxford
- Sandel, M. J. (2012) *Mi az igazságos... és mi nem? A helyes cselekvés elmélete és gyakorlata*. Corvina, Budapest
- Smith, A. (1992) [1776] *A nemzetek gazdagsága*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest
- Smith, A. (2000) [1759] *The Theory of Moral Sentiments*, Prometheus BKS
- Thaler R. H.–Sunstein C. R. (2008) *Nudge. Improving Decisions About Health, Wealth, and Happiness*. Yale University Press, New Haven
- Thomson, J. J. (1985) The Trolley Problem. *Yale Law Journal*, 94, 1395-1415

- Weber, M. (1970) *Állam, politika, tudomány*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest
- Zsolnai László (1987) *Mit ér az ökonómia, ha magyar?* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest